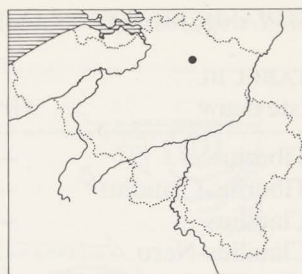

M. VANDERHOEVEN

De terra sigillata van Grobbendonk 3 Opgravingen 1983

Na een onderbreking van een tiental jaar in het onderzoek van de Romeinse *vicus* te Grobbendonk¹, konden in 1983 opnieuw opgravingen ondernomen worden op de terreinen van de N.V. Frima-Viking. Daarbij kon een groot deel van een woonwijk ten Zuiden van het tempelcomplex opgegraven worden, met meerdere opeenvolgende houtbouwfasen van de Iste eeuw en een steenbouwfase van de IIde-IIIde eeuw².

De *terra sigillata* die tijdens dit onderzoek gevonden werd, maakt het voorwerp uit van deze studie. Zij bevestigt het algemeen beeld van de import van dit aardewerk naar Grobbendonk, zoals het door ons in 1977 werd geschetst³, steunend op de vondsten van de zestiger jaren⁴ en van de opgravingen in 1971-1973⁵.

1 De versierde *terra sigillata*

	Gr. 1	Gr. 2	Gr. 3	Tot.
Zuid-Gallië	60	151	126	337
Centraal-Gallië	8	14	18	40
Oost-Gallië	21	39	19	79
Totaal	89	204	163	456

Opmerkelijk is dat er bijna driemaal meer versierde *sigillata* verhandeld werd in de Iste dan in de IIde eeuw en dat de Centraal-Gallische fabrieken gedurende deze laatste eeuw praktisch geen afzet van hun produkten te Grobbendonk hadden. Daarbij wordt bevestigd dat de 1ste helft van de IIde eeuw een periode van regressie is geweest in de handel van *terra sigillata* naar de *vicus*.

Van de talrijke Oost-Gallische productiecentra die Grobbendonk in de loop van de IIde eeuw hebben bevoorrad, blijken die van de Argonnen de succes-

rijkste te zijn geweest. Daarna komen pas Rheinzabern en Trier.

	Gr. 1	Gr. 2	Gr. 3	Tot.
Faulquemont	—	1	—	1
Eschweilerhof	—	1	—	1
Argonnen	7	17	7	31
Trier	1	6	2	9
La Madeleine	2	—	3	5
Ittenweiler	—	1	—	1
Rheinzabern	3	8	1	12
Oost-Gallië	8	5	1	14
Totaal	21	39	14	74

De opgravingen van 1983 hebben opnieuw bewezen dat de eerste bewoning van de *vicus* tijdens de regering van keizer Claudius (41-54) moet begonnen zijn. Zoals eerder werd aangetoond, valt de bloeiperiode van de handel van *terra sigillata* naar Grobbendonk onder de regeringen van Nero en Vespasianus. Het is duidelijk dat de korte periode van onrust tussen de regeringen van beide keizers geen enkele invloed gehad heeft op de handelsbetrekkingen tussen de Zuid-Gallische productiecentra en hun afzetgebied.

Het versierde materiaal gevonden in 1983, bewijst opnieuw hoe mooi de overgangsfasen in de versiering van de Zuid-Gallische *terra sigillata* te Grobbendonk geïllustreerd worden. De overname van de versieringstechnieken van de Drag. 29 op de kom Drag. 37, die op het einde van de regering van Nero plaatsvond, vindt hier talrijke voorbeelden. De verdere ontwikkelingen in de versiering van de Drag. 37 en de toepassing van de metopenversiering is goed vertegenwoordigd. Alleen de produkten van de late Natalis-groep blijven nog afwezig.

1 De Boe 1977.

2 De Boe 1984.

3 Vanderhoeven 1977.

4 Thoen 1967.

5 Een woord van dank gaat naar Mevr. F. Piette-Roloux voor de zorg die zij besteedde aan het tekenen van de scherven en aan het opstellen van de illustratieplaten. Schaal der afbeeldingen: 2/3; stempels op 1/1.

TABEL III

Iste eeuw	Gr. 1	Gr. 2	Gr. 3	Tot.
Tiberius	—	2	—	2
Tiberius-Claudius	—	2	—	2
Claudius	—	8	6	14
Claudius-Nero	8	19	7	34
Nero	—	20	11	31
Nero-Vespasianus	23	46	15	84
Vespasianus	—	33	12	45
Vespasianus-Domitianus	5	17	12	34
Domitianus	—	—	3	3
Domitianus-Traianus	9	4	4	17
Ie eeuw	15	—	1	16
Totaal	60	151	71	282
IIde eeuw	Gr. 1	Gr. 2	Gr. 3	Tot.
100-125	1	1	1	3
125-150	—	4	3	7
100-150	6	4	5	15
140-160	—	5	1	6
150-200	13	23	11	47
175-200	—	14	2	16
100-200	6	2	2	10
150-250	3	—	—	3
Totaal	29	53	25	107

2 De stempels

Er werden in totaal een hondertal stempels in Grobbendonk gevonden. Zij verdelen zich als volgt over de verschillende productiecentra:

TABEL IV	Gr. 1	Gr. 2	Gr. 3	Tot.
Zuid-Gallië	8	27	9	44
Centraal-Gallië	10	10	6	26
Oost-Gallië	10	15	6	31
Totaal	28	52	21	101

VERSIERDE SIGILLATA

1 Zuid-Gallië

a Type Dragendorff 29

1 (83GRO141) Onderfries: rankornament met blad (Knorr 1919, pl. 78 : 14) en vogeltje n.l. (Vanderhoeven 1976, pl. 35 : 260; Oswald 1936-37, 2270; Knorr 1919, pl. 41 : 48). – Claudius.

2 (83GRO94) Bovenfries ingedeeld in metopen met getorste bloesem (vgl. Vanderhoeven 1975-a, pl. 9 : 70). – Claudius.

3 (83GRO456) Bovenfries: rankornament met blad (Rogge 1976, afb. 60 : 3; Knorr 1938, afb. 1 : 3; Knorr 1919, afb. 8 en pl. 47 : F). – Claudius.

Hun aantal is te gering om gebruikt te worden voor een beoordeling van de handelsbetrekkingen tussen de productiecentra en de *vicus* van Grobbendonk. Niettemin lopen de cijfers parallel met die van het versierd materiaal, alhoewel ze niet zo scherp afgetekend zijn.

3 De onversierde *terra sigillata*

In tabel V geven wij een overzicht van het tijdens de opgravingen van 1983 gevonden onversierde materiaal. Deze cijfers komen die van de vorige campagnes aanvullen. Zij bevestigen de strekkingen die wij in ons vorig verslag besproken hebben⁶.

TABEL V	Z.-G.	C.-G.	O.-G.	Tot.
Ritt. 8	2	—	—	2
Ritt. 9	1	—	—	1
Ritt. 12	5	—	—	5
Drag. 15/17	15	—	—	15
Drag. 18	32	—	—	32
Drag. 18/31	48	49	20	117
Drag. 23	3	—	—	3
Drag. 24/25	1	—	—	1
Drag. 27	46	21	1	68
Drag. 29	81	—	—	81
Drag. 30	4	1	—	5
Drag. 31	—	6	2	8
Drag. 32	—	1	8	9
Drag. 33	2	10	13	25
Drag. 35	1	—	—	1
Drag. 35/36	9	4	1	14
Drag. 37	41	17	19	77
Drag. 38	—	1	1	2
Drag. 40	—	1	3	4
Drag. 42	1	1	—	2
Drag. 44	—	1	1	2
Drag. 45	—	8	8	16
Drag. 46	1	—	—	1
Curle 15	—	—	1	1
Curle 21	—	1	7	8
Totaal	293	122	85	500

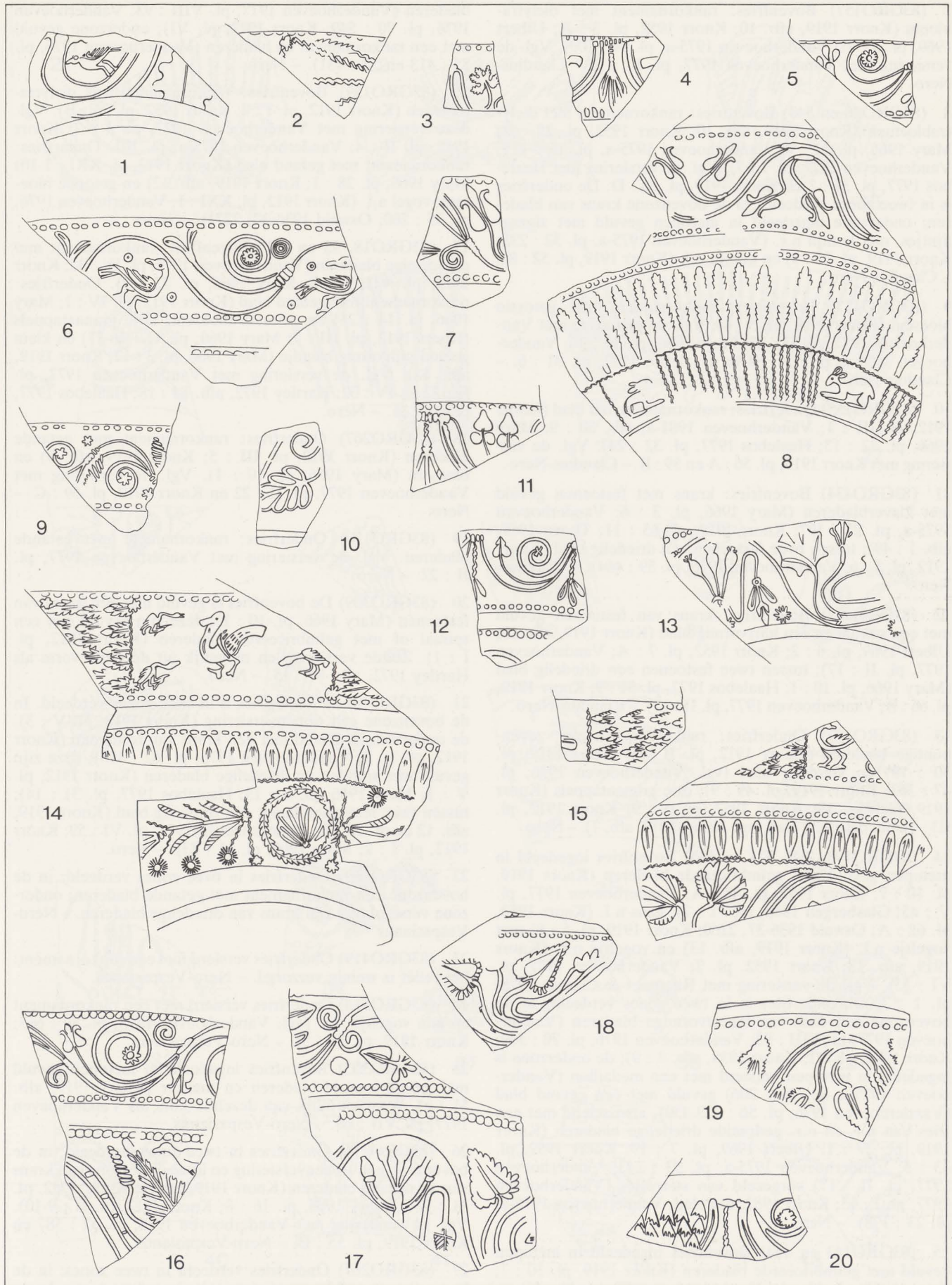
CATALOGUS

4 (83GRO326) Bovenfries: krans van festoenen (Mary 1966, pl. 3 : 6); tussen de festoenen driedelig blad (vgl. Knorr 1919, pl. 7 : 6 en 8 : 5). – Claudius.

5 (83GRO506) Bovenfries: rankornament met bloesem (Mary 1966, pl. 6 : 9; Ulbert 1969, pl. 5 : 21; Knorr 1919, afb. 7). Vgl. de versiering met Knorr 1919, pl. 45 : A. – Claudius.

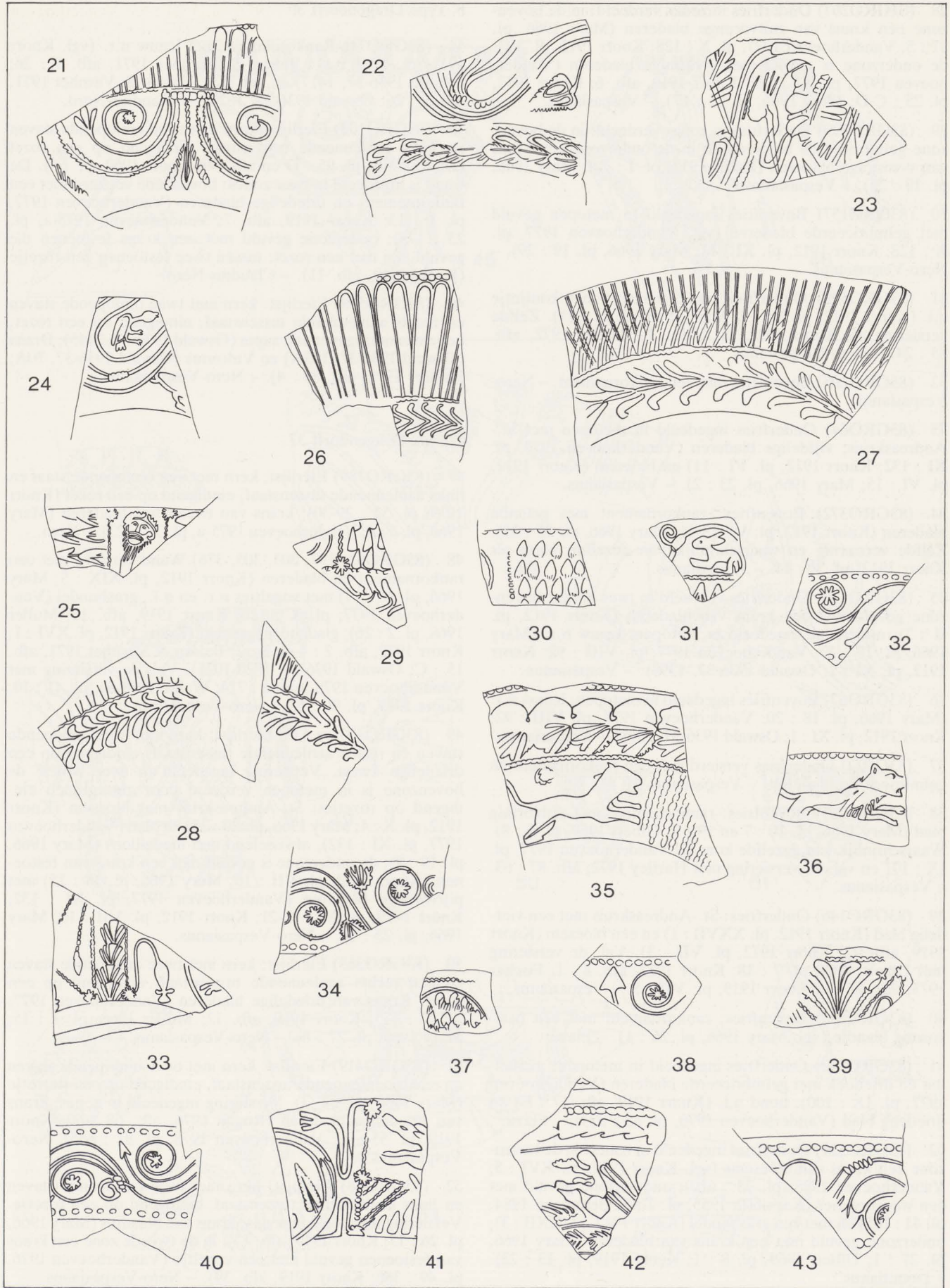
6 (83GRO390) Bovenfries: rankornament met tweedelige bladeren (Knorr 1952, pl. 62 : A) en dubbele ringen (Vanderhoeven 1977, pl. II : 22); vogel n.r. (Oswald 1936-37, 2245; Rogge 1976, afb. 64 : 26, 32; Knorr 1932, afb. 3 : 1; Vanderhoeven 1978, pl. 78). – Claudius.

6 Vanderhoeven 1977, 10-13.

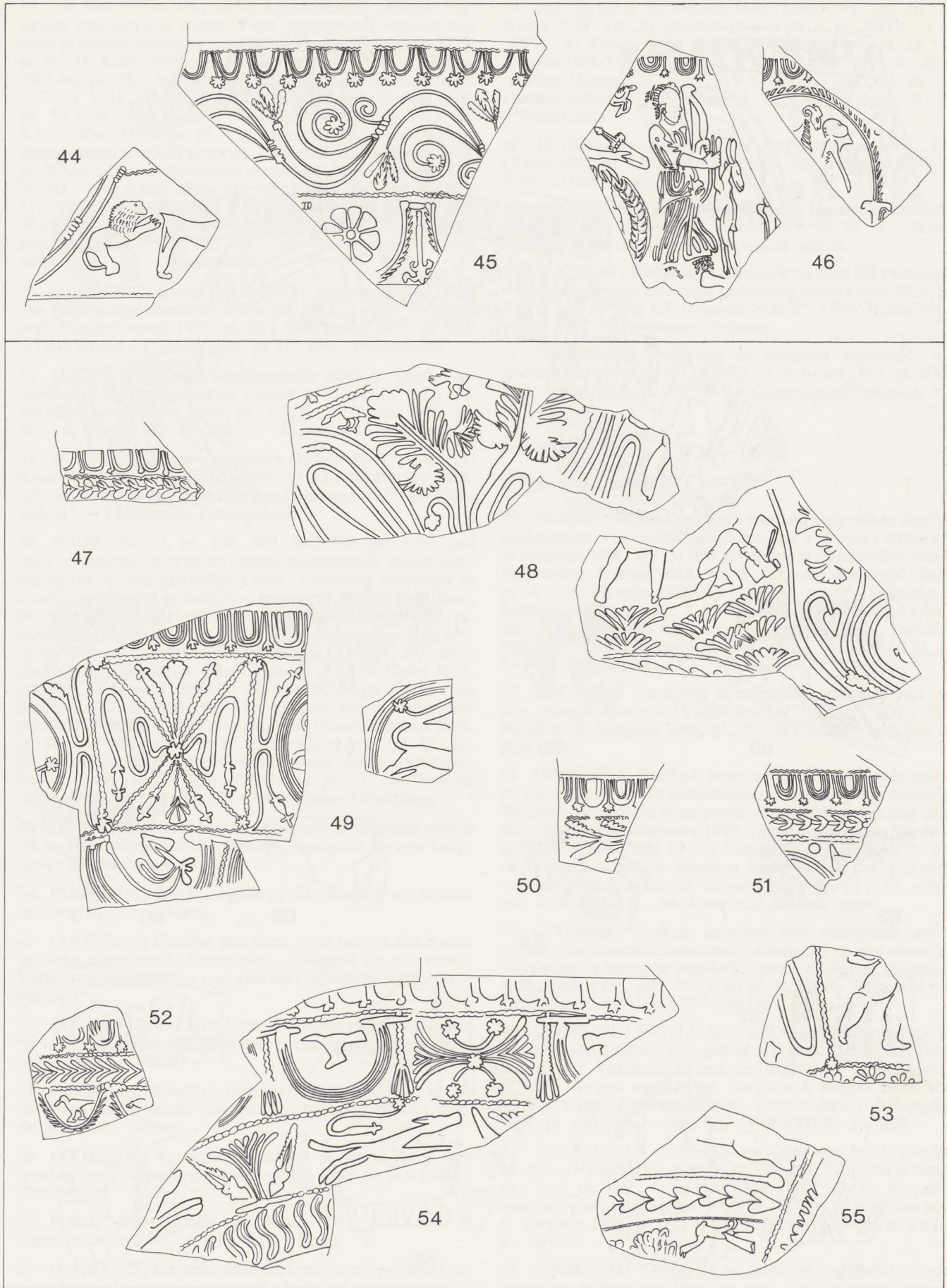
1 Terra sigillata van Zuid-Gallië: Drag. 29 (S. 213).

- 7 (83GRO157) Bovenfries: rankornament met diclytrabloem (Knorr 1919, afb. 10; Knorr 1952, pl. 3 : A; Ulbert 1969, pl. 5 : 21; Vanderhoeven 1975-a, pl. 14 : 100). Vgl. de versiering met Vanderhoeven 1977, pl. I : 15. – Claudius-Nero.
- 8 (83GRO80 en 540) Bovenfries: rankornament met diclytrabloemen (Knorr 1919, afb. 10; Knorr 1952, pl. 25 : B; Mary 1966, pl. 11 : 4; Vanderhoeven 1975-a, pl. 16 : 111; Vanderhoeven 1977, pl. I : 7). Vgl. de versiering met Haalebos 1977, pl. 31 : 2 en Knorr 1919, pl. 86 : D. De onderfries is in twee zones verdeeld: in de bovenzone krans van bladeren; onderzone ingedeeld in metopen gevuld met zigzaglijntjes, met konijn n.r. (Vanderhoeven 1975-a, pl. 32 : 235; Knorr 1919, pl. 52 : 9) en konijn n.l. (Knorr 1919, pl. 52 : 8). – Claudius-Nero.
- 9 (83GRO433) Bovenfries: rankornament met getorste bloesem (Knorr 1919, pl. 5 : 4). Vgl. de versiering met Vanderhoeven 1977, pl. II : 22; Mary 1966, pl. 13 : 16; Vanderhoeven 1975-a, pl. 12 : 84 en Haalebos 1977, pl. 31 : 6. – Claudius-Nero.
- 10 (83GRO155) Onderfries: rankornament met blad (Knorr 1912, pl. III : 1; Vanderhoeven 1981-a, afb. 50 : 9; Mary 1966, pl. 12 : 13; Haalebos 1977, pl. 32 : 24). Vgl. de versiering met Knorr 1919, pl. 56 : A en 59 : B. – Claudius-Nero.
- 11 (83GRO434) Bovenfries: krans met festoenen gevuld met klaverbladeren (Mary 1966, pl. 3 : 6; Vanderhoeven 1975-a, pl. 27 : 197; Knorr 1919, pl. 65 : 11; Thoen 1967, afb. 1 : 49); tussen twee festoenen een driedelig blad (Knorr 1912, pl. I : 6; Vanderhoeven 1976, pl. 59 : 464). – Claudius-Nero.
- 12 (83GRO307) Bovenfries: krans van festoenen gevuld met een spiraal en een hartvormig blad (Knorr 1919, afb. 10; Ulbert 1969, pl. 6 : 2; Knorr 1952, pl. 7 : A; Vanderhoeven 1977, pl. II : 17); tussen twee festoenen een driedelig blad (Mary 1966, pl. 10 : 1; Haalebos 1977, pl. 31 : 9; Knorr 1919, pl. 66 : B; Vanderhoeven 1977, pl. II : 17). – Claudius-Nero.
- 13 (83GRO197) Onderfries: rankornament met zevenpuntige bladeren (Knorr 1912, pl. II : 6; Knorr 1919, pl. 30 : 19) en vierdelig blad (vgl. Vanderhoeven 1976, pl. 47 : 353; Knorr 1919, pl. 49 : 9); drie granaatappels (Knorr 1919, pl. 75 : 19; Knorr 1952, pl. 5 : 9; Knorr 1912, pl. III : 7) met driedelig blad (vgl. Knorr 1919, afb. 7). – Nero.
- 14 (83GRO193, 289, 374 en 406) Bovenfries ingedeeld in metopen gevuld met geïmbriceerde bladeren (Knorr 1919, pl. 10 : 7; Knorr 1952, pl. 48 : A; Vanderhoeven 1977, pl. V : 45; Glasbergen 1948, afb. 1 : 7), gans n.l. (Knorr 1952, pl. 62 : A; Oswald 1936-37, 2260; Knorr 1919, pl. 5 : 8) met vogeltje n.l. (Knorr 1919, afb. 13) en vogeltje n.r. (Knorr 1919, afb. 13; Knorr 1952, pl. 7; Vanderhoeven 1977, pl. VI : 55). Vgl. de versiering met Raepsaet & Clausse 1978, pl. 1 : 7. De onderfries is in twee zones verdeeld; in de bovenzone een fries van lancetvormige bladeren (Vanderhoeven 1977, pl. VIII : 93; Vanderhoeven 1976, pl. 70 : 549; Knorr 1912, pl. VI; Knorr 1938, afb. 3 : 9); de onderzone is ingedeeld in metopen versierd met een medaillon (Vanderhoeven 1975-a, pl. 29 : 206) gevuld met een getand blad (Vanderhoeven 1976, pl. 56 : 429-430), afwisselend met een fries van n.l. en n.r. gedraaide driedelige bladeren (Knorr 1919, pl. 29 : 1; Ulbert 1969, pl. 7 : 19; Knorr 1952, pl. 43 : 5; Vanderhoeven 1975-a, pl. 33 : 243; Vanderhoeven 1977, pl. II : 17) vergezeld van sterretjes (Vanderhoeven 1977, pl. I : 13; Knorr 1952, titelblad; Vanderhoeven 1975-a, pl. 23 : 178). – Nero.
- 15 (83GRO143 en 434) Bovenfries ingedeeld in metopen gevuld met geïmbriceerde bladeren (Knorr 1919, pl. 10 : 7; Knorr 1952, pl. 48 : A; Vanderhoeven 1977, pl. V : 45) en vogel n.l. (Oswald 1936-37, 2287). Onderfries verdeeld in twee zones: in de bovenzone een fries van lancetvormige bladeren (Vanderhoeven 1977, pl. VIII : 93; Vanderhoeven 1976, pl. 70 : 549; Knorr 1912, pl. VI); onderzone gevuld met een rankornament en bladeren (Vanderhoeven 1976, pl. 55 : 413 en 57 : 431). – Nero.
- 16 (83GRO159) Bovenfries: rankornament met diclytrabloemen (Knorr 1912, pl. I : 2; Knorr 1952, pl. 25 : B). Vgl. deze versiering met Vanderhoeven 1977, pl. I : 7; Knorr 1912, pl. II : 4; Vanderhoeven 1975-a, pl. 101. Onderfries: rankornament met getand blad (Knorr 1912, pl. XXI : 1-10) Mary 1966, pl. 28 : 1; Knorr 1919, afb. 12) en getorste bloesem; vogel n.l. (Knorr 1912, pl. XXI : 1; Vanderhoeven 1976, pl. 35 : 260; Oswald 1936-37, 2271). – Nero.
- 17 (83GRO18, 93 en 101) Bovenfries: rankornament met pijlvormige bladeren (Vanderhoeven 1977, pl. IV : 32; Knorr 1912, pl. VII, 1 : 8; Mary 1966, pl. 23 : 2). Onderfries: rankornament met getand blad (Knorr 1912, pl. IV : 1; Mary 1966, pl. 14 : 25) en getorste bloesem. Drie granaatappels (Knorr 1912, pl. III : 7; Mary 1966, pl. 11 : 16-17) en klein getand pijlvormig blaadje (Mary 1966, pl. 3 : 17; Knorr 1919, afb. 42). Vgl. de versiering met Vanderhoeven 1977, pl. II : 22 en IV : 32; Hartley 1972, afb. 84 : 18; Haalebos 1977, pl. 32 : 31. – Nero.
- 18 (83GRO267) Onderfries: rankornament met getande bladeren (Knorr 1912, pl. III : 5; Knorr 1919, afb. 9) en bloesem (Mary 1966, pl. 10 : 1). Vgl. de versiering met Vanderhoeven 1977, pl. II : 22 en Knorr 1919, pl. 69 : C. – Nero.
- 19 (83GRO133) Onderfries: rankornament met getande bladeren. Vgl. de versiering met Vanderhoeven 1977, pl. II : 22. – Nero.
- 20 (83GRO309) De bovenfries is gevuld met een krans van festoenen (Mary 1966, pl. 10 : 1); deze zijn gevuld met een spiraal of met geïmbriceerde bladeren (Knorr 1912, pl. I : 1). Zelfde versiering en mogelijk uit dezelfde vorm als Hartley 1972, afb. 84 : 15. – Nero.
- 21 (83GRO40) De onderfries is in twee zones verdeeld. In de bovenzone een ribbenversiering (Knorr 1912, pl. V : 3); de onderzone is gevuld met een krans van festoenen (Knorr 1912, pl. I : 2; Vanderhoeven 1976, pl. 62 : 495); deze zijn gevuld met spiralen en driedelige bladeren (Knorr 1912, pl. V : 1; Mary 1966, pl. 8 : 13; Haalebos 1977, pl. 31 : 14); tussen twee festoenen hangt een driedelig blad (Knorr 1919, afb. 12 en pl. 58 : B; Vanderhoeven 1977, pl. VI : 59; Knorr 1912, pl. I : 2; Mary 1966, pl. 11 : 23). – Nero.
- 22 (83GRO169) Onderfries in twee zones verdeeld: in de bovenzone een rankornament met getande bladeren; onderzone versierd met een krans van driedelige bladeren. – Nero-Vespasianus.
- 23 (83GRO419) Onderfries versierd met een rankornament; het reliëf is weinig verzorgd. – Nero-Vespasianus.
- 24 (83GRO514) Onderfries versierd met een rankornament en een vogeltje n.r. (vgl. Vanderhoeven 1978, pl. 80 : 663; Knorr 1919, pl. 13 : 3). – Nero-Vespasianus.
- 25 (83GRO303) Bovenfries ingedeeld in metopen gevuld met geïmbriceerde bladeren en masker (Knorr 1919, afb. 51 : e). Waarschijnlijk van dezelfde kom als Vanderhoeven 1977, pl. VII : 68. – Nero-Vespasianus.
- 26 (83GRO275) Onderfries in twee zones verdeeld: in de bovenzone een ribbenversiering en in de onderzone een krans van v-vormige bladeren (Knorr 1919, afb. 6; Knorr 1952, pl. 31 : B-C; Mary 1966, pl. 16 : 8; Knorr 1912, pl. II : 9-10). Vgl. de versiering met Vanderhoeven 1978, pl. 52 : 387 en Knorr 1919, pl. 55 : B. – Nero-Vespasianus.
- 27 (83GRO267) Onderfries verdeeld in twee zones: in de bovenzone een ribbenversiering en in de onderzone een krans van driedelige bladeren. Vgl. de versiering met Vanderhoeven 1976, pl. 46 : 338. – Vespasianus.

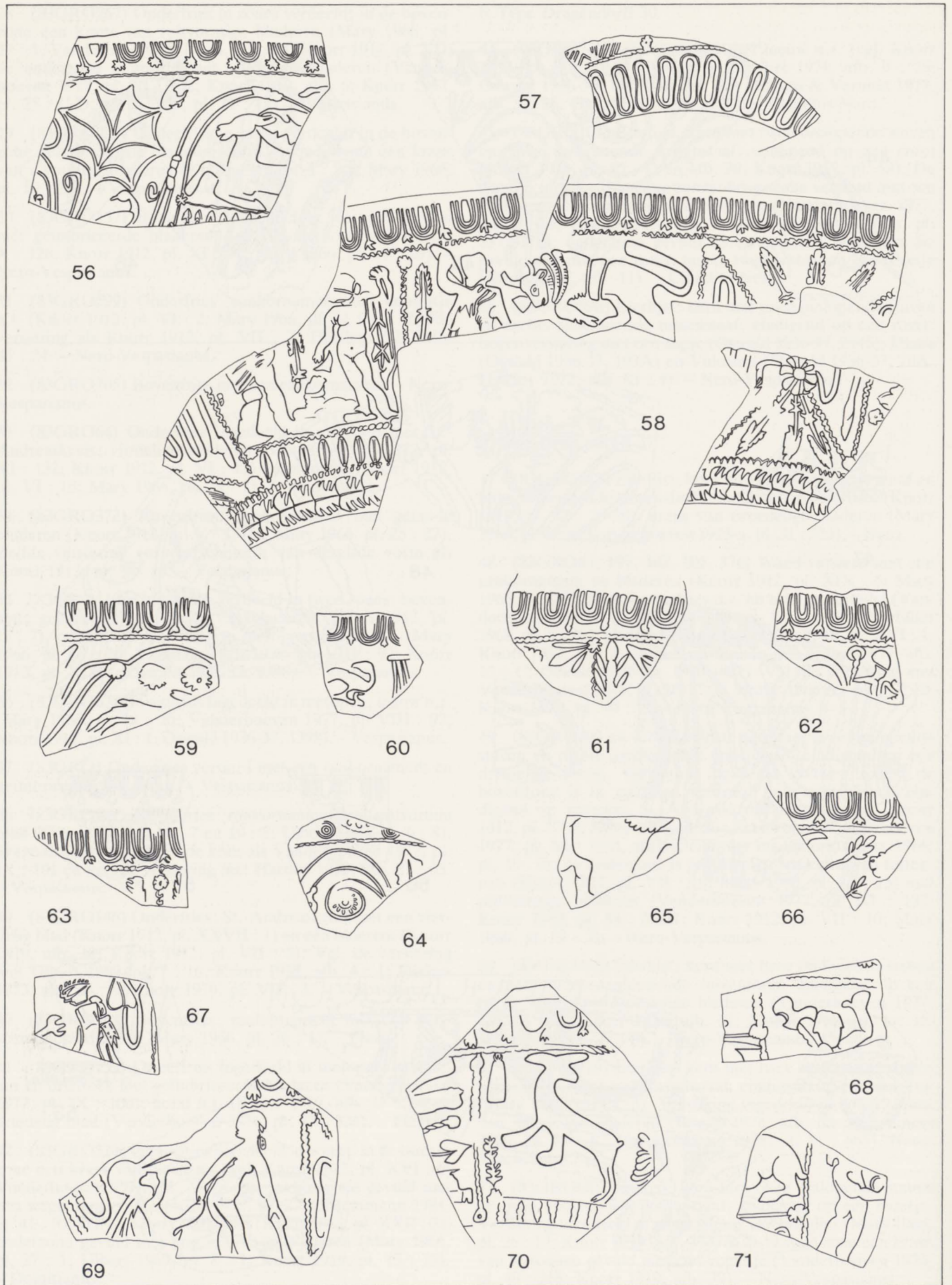
2 Terra sigillata van Zuid-Gallië: Drag. 29 (S. 2/3).

- 28 (83GRO267) Onderfries in zones verdeeld: in de bovenzone een krans van ruitvormige bladeren (Mary 1966, pl. 27 : 5; Vanderhoeven 1977, pl. X : 128; Knorr 1912, pl. VI); de onderzone is gevuld met v-vormige bladeren (Vanderhoeven 1977, pl. XI : 132; Knorr 1919, afb. 6; Knorr 1952, pl. 25 : C-D; Mary 1966, pl. 21 : 17). – Vespasianus.
- 29 (83GRO299) Onderfries in zones verdeeld: in de bovenzone geïmbriceerde bladeren en in de onderzone een krans van v-vormige bladeren (Knorr 1912, pl. I : 7-8; Mary 1966, pl. 19 : 25). – Vespasianus.
- 30 (83GRO157) Bovenfries ingedeeld in metopen gevuld met geïmbriceerde bladeren (vgl. Vanderhoeven 1977, pl. X : 128; Knorr 1912, pl. XI : 11; Mary 1966, pl. 19 : 29). – Nero-Vespasianus.
- 31 (83GRO599) Onderfries: rankornament met konijntje n.l. (Knorr 1912, pl. VI : 2; Mary 1966, pl. 21 : 11). Zelfde versiering als Knorr 1912, pl. VII : 3; Hartley 1972, afb. 85 : 24. – Nero-Vespasianus.
- 32 (83GRO205) Bovenfries met een rankornament. – Nero-Vespasianus.
- 33 (83GRO64) Onderfries ingedeeld in metopen met St.-Andreaskruis; vijfdelige bladeren (Vanderhoeven 1977, pl. XI : 132; Knorr 1912, pl. VI : 11) en bloesem (Knorr 1912, pl. VI : 15; Mary 1966, pl. 23 : 2). – Vespasianus.
- 34 (83GRO372) Bovenfries: rankornament met getande bladeren (Knorr 1912, pl. V : 13-14; Mary 1966, pl. 25 : 27). Zelfde versiering en waarschijnlijk van dezelfde vorm als Knorr 1912, pl. V : 14. – Vespasianus.
- 35 (83GRO110) Onderfries verdeeld in twee zones: bovenzone gevuld met een krans van bladeren (Knorr 1912, pl. II : 7); onderzone ingedeeld in metopen: leeuw n.r. (Mary 1966, pl. 18 : 20; Vanderhoeven 1977, pl. VIII : 92; Knorr 1912, pl. XI : 1; Oswald 1936-37, 1398). – Vespasianus.
- 36 (83GRO67) Bovenfries ingedeeld in metopen: leeuw n.r. (Mary 1966, pl. 18 : 20; Vanderhoeven 1977, pl. VIII : 92; Knorr 1912, pl. XI : 1; Oswald 1936-37, 1398). – Vespasianus.
- 37 (83GRO) Onderfries versierd met een rankornament en geïmbriceerde bladeren. – Vespasianus.
- 38 (83GRO267) Bovenfries: rankornament met pijlvormig blad (Mary 1966, pl. 10 : 7 en 19 : 7; Ulbert 1969, pl. 6 : 8). Waarschijnlijk van dezelfde kom als Vanderhoeven 1977, pl. IX : 101 en vgl. de versiering met Hartley 1972, afb. 87 : 63. – Vespasianus.
- 39 (83GRO146) Onderfries: St.-Andreaskruis met een vierdelig blad (Knorr 1912, pl. XXVII : 1) en een bloesem (Knorr 1919, afb. 12; Knorr 1912, pl. VII : 3). Vgl. de versiering met Ulbert 1969, pl. 7 : 18; Knorr 1932, afb. 4 : 1; Fischer 1973, afb. 67 : 9; Knorr 1919, pl. VII : 3. – Vespasianus.
- 40 (83GRO598) Bovenfries: rankornament met een hartvormig blaadje (vgl. Mary 1966, pl. 26 : 1). – Flavii.
- 41 (83GRO152) Onderfries ingedeeld in metopen: medaillon en driehoek met geïmbriceerde bladeren (Vanderhoeven 1977, pl. IX : 100); hond n.l. (Knorr 1919, afb. 17 : E) en driedelig blad (Vanderhoeven 1976, pl. 43 : 324). – Flavii.
- 42 (83GRO529) Onderfries ingedeeld in zones: in de bovenzone een krans van bloesems (vgl. Knorr 1912, pl. XVI : 5; Vanderhoeven 1978, pl. 75 : 610); middenzone gevuld met een wagenrenner (Karnitsch 1955, pl. 2 : 5; Bemmann 1984, pl. 41 : 105) en met een grasbundel (Knorr 1912, pl. XXII : 3); onderzone gevuld met een krans van bladeren (Mary 1966, pl. 27 : 1; Ulbert 1969, pl. 8 : 1; Knorr 1919, pl. 13 : 22). – Domitianus.
- 43 (83GRO125) Bovenfries: rankornament. – 2e helft 1ste eeuw.
- b Type Dragendorff 30
- 44 (83GRO74) Rankornament met leeuw n.r. (vgl. Knorr 1912, pl. XVI : 11; Balsan & Vernhet 1971, afb. 9 : 26; Oswald 1936-37, 1417) en geit n.r. (Balsan & Vernhet 1971, afb. 9 : 26; Oswald 1936-37, 1828). – Claudius-Nero.
- 45 (83GRO103) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en links aanleunende tussenstaaf, eindigend op een rozet (Knorr 1919, pl. 95 : D en afb. 30; Knorr 1952, pl. 68). De wand is ingedeeld in twee zones: bovenzone versierd met een rankornament en driedelige bladeren (Vanderhoeven 1977, pl. I : 13; Knorr 1919, afb. 7; Vanderhoeven 1975-a, pl. 23 : 178); onderzone gevuld met een krans festoenen die gevuld zijn met een rozet; tussen twee festoenen een rozetje (Knorr 1919, afb. 11). – Claudius-Nero.
- 46 (83GRO598) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en rechts aanleunende tussenstaaf, eindigend op een rozet; bogenversiering met een aapje (Oswald 1936-37, 2145); Diana (Oswald 1936-37, 103A) en Vulcanus (Oswald 1936-37, 70A; Hartley 1972, afb. 83 : 4). – Nero-Vespasianus.
- c Type Dragendorff 37
- 47 (83GRO189) Eierlijst: kern met een omlopende staaf en links aanleunende tussenstaaf, eindigend op een rozet (Knorr 1919, pl. 52 : 29-30); krans van tweedelige bladeren (Mary 1966, pl. 5 : 4; Vanderhoeven 1975-a, pl. 31 : 323). – Nero.
- 48 (83GRO63, 197, 303, 305, 376) Wand versierd met een rankornament en bladeren (Knorr 1912, pl. XIX : 5; Mary 1966, pl. 18 : 19) met vogeltjes n.r. en n.l., grasbundel (Vanderhoeven 1977, pl. X : 126; Knorr 1919, afb. 12; Muller 1968, pl. 2 : 26), gladiatorengevecht (Knorr 1912, pl. XVI : 1; Knorr 1932, afb. 2 : 4 en 3 : 2; Balsan & Vernhet 1971, afb. 15 : C; Oswald 1936-37, 1020-1021). Vgl. de versiering met Vanderhoeven 1978, pl. 86 : 714; Walke 1965-66, pl. 41 : 10; Knorr 1919, pl. 99 : C. – Nero-Vespasianus.
- 49 (83GRO403 en 438) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en rechts aanleunende tussenstaaf, eindigend op een driedelige kwast. Versiering ingedeeld in twee zones: de bovenzone is in metopen verdeeld door zigzaglijnen eindigend op rozetjes; St.-Andreaskruis met bloesem (Knorr 1912, pl. X : 4; Mary 1966, pl. 20 : 22) en blad (Vanderhoeven 1977, pl. XI : 132), afwisselend met medaillons (Mary 1966, pl. 19 : 9); de onderzone is gevuld met een krans van festoenen (Knorr 1912, pl. VII : 10; Mary 1966, pl. 18 : 15) met pijlvormige bladeren (Vanderhoeven 1977, pl. XI : 132; Knorr 1919, pl. 54 : 20-21; Knorr 1912, pl. VII : 10; Mary 1966, pl. 23 : 2). – Nero-Vespasianus.
- 50 (83GRO363) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en een rechts aanleunende tussenstaaf, eindigend op een rozet. Krans van driedelige bladeren (Vanderhoeven 1977, pl. X : 125; Knorr 1919, afb. 12; Muller 1968, pl. 1 : 15; Mary 1966, pl. 27 : 8). – Nero-Vespasianus.
- 51 (83GRO419) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en rechts aanleunende tussenstaaf, eindigend op een sterretje (Mary 1966, pl. 24 : 3). Versiering ingedeeld in zones, krans van driedelige bladeren (Rogge 1976, afb. 68 : 60; Knorr 1919, pl. 55 : K; Vanderhoeven 1978, pl. 81 : 665). Nero-Vespasianus.
- 52 (83GRO68) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en links aanleunende tussenstaaf, eindigend op een rozetje. Versiering ingedeeld in zones: krans van blaadjes (Mary 1966, pl. 26 : 17; Knorr 1919, afb. 17); in de tweede zone een krans van festoenen gevuld met een vogeltje (Vanderhoeven 1976, pl. 49 : 366; Knorr 1919, afb. 39). – Nero-Vespasianus.
- 53 (83GRO180) Versiering ingedeeld in metopen. – Nero-Vespasianus.

3 Terra sigillata van Zuid-Gallië: Drag. 30 en 37 (S. 213).

4 Terra sigillata van Zuid-Gallië: Drag. 37 (S. 213).

- 54 (83GRO579 en 458) Slecht ingestempelde eierlijst. Versiering ingedeeld in zones. Twee grasbundels vormen met twee gesteelde sterretjes een kruis (vgl. Vanderhoeven 1977, pl. V : 49; Knorr 1919, afb. 47; Knorr 1952, pl. 20 : C; Walke 1965-66, pl. 28 : 5a). Festoen met vogeltje (Vanderhoeven 1977, pl. VIII : 90; Knorr 1919, afb. 47; Vanderhoeven 1976, pl. 52 : 387) en gesteeld vierdelig blad (Knorr 1912, pl. XX : 3; Knorr 1919, pl. 83 : 13). In de middenzone springende dieren tussen struiken gevormd door grasbundel (Knorr 1912, pl. XXIII : 11) en pijlvormige bladeren (Vanderhoeven 1977, pl. XI : 130; Knorr 1919, afb. 45; Knorr 1912, pl. XXIII : 11). Vgl. de versiering met Vanderhoeven 1976, pl. 66 : 521; Walke 1965-66, pl. 30 : 1b. Onderzone: krans van S-vormige motieven (Knorr 1919, pl. 70 : 14). Zelfde stijl als Knorr 1919, pl. 83 : E. - Vespasianus.
- 55 (83GRO267) Rankornament met zoneversiering; krans van hartvormige bladeren (Knorr 1912, pl. XVIII : 2); struik (vgl. Vanderhoeven 1978, pl. 88 : 738; Knorr 1919, pl. 26 : A) met konijn n.r. (Mary 1966, pl. 17 : 17). - Vespasianus.
- 56 (83GRO123) Slecht ingestempelde eierlijst. Rankornament met blad en vogeltjes (Knorr 1912, pl. IV : 3); n.l. geknield hert (Knorr 1912, pl. XXIII : 5; Knorr 1905, pl. X : 7-8; Oswald 1936-37, 1746). - Vespasianus-Domitianus.
- 57 (83GRO98) Krans van ribben (Ulbert 1969, pl. 6 : 11; Knorr 1952, pl. 25 : G; Mary 1966, pl. 25 : 10; Hartley 1972, afb. 86 : 42). Zelfde kom als Vanderhoeven 1977, pl. XII : 142-143. - Vespasianus-Domitianus.
- 58 (83GRO19, 59, 61, 120, 300, 303) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en rechts aanleunende tussenstaaf, eindigend op een driedelige kwast. Versiering ingedeeld in zones: bovenzone in metopen ingedeeld door zigzaglijnen; St.-Andreaskruis met pijlvormige bladeren (Knorr 1912, pl. XXIII : 2; Vanderhoeven 1978, pl. 92 : 784; Knorr 1919, afb. 7) en centraal sterretje (Vanderhoeven 1976, pl. 53 : 396); Bacchus met een leeuw (Mary 1966, pl. 21 : 17; Knorr 1932, afb. 1 : 7; Oswald 1936-37, 565) en fries met ruitvormige bladeren (Knorr 1912, pl. VI); gevecht van een gladiator (Oswald 1936-37, 1105c) met een stier (Vanderhoeven 1978, pl. 91 : 778; Oswald 1936-37, 1884; Knorr 1919, pl. 57 : 8). De onderzone is gevuld met een krans van bladeren (Vanderhoeven 1978, pl. 92 : 783; Walke 1964, pl. 33 : 20). Vgl. de stijl met Knorr 1919, pl. 57. - Vespasianus-Domitianus.
- 59 (83GRO92) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en rechts aanleunende tussenstaaf, eindigend op een knop. Groot rankornament. - Flavii.
- 60 (83GRO141) Slecht ingestempelde eierlijst en festoen met vogeltje n.r. - Flavii.
- 61 (83GRO141) Eierlijst met kern, twee omlopende staven en links aanleunende tussenstaaf, eindigend op een kwast. Versiering ingedeeld in metopen met driedelige bladeren. - Flavii.
- 62 (83GRO597) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en rechts aanleunende tussenstaaf, eindigend op een driedelige kwast. - Flavii.
- 63 (83GRO106) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en rechts aanleunende tussenstaaf, eindigend op een driedelige kwast. - Flavii.
- 64 (83GRO159) Versiering ingedeeld in zones. Rankornament met een spiraal eindigend op een rozet en een blad. - Flavii.
- 65 (83GRO400) Gladiatoren (Knorr 1912, pl. XVI : 1; Vanderhoeven 1978, pl. 86 : 714). - Flavii.
- 66 (83GRO195) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en rechts aanleunende tussenstaaf, eindigend op een sterretje. Boom met bloesem (Knorr 1912, pl. XVII : 10). Vgl. de versiering met Bemann 1984, pl. 39 : 55. - Domitianus.
- 67 (83GRO370) Hartvormig blad (Knorr 1912, pl. III : 2; Knorr 1919, afb. 9); secutor (Knorr 1912, pl. XXIV : 1 en XXV : 6; Knorr 1910, pl. III : 6; Mary 1966, pl. 28 : 5; Oswald 1936-37, 1041; Balsan & Vernhet 1971, afb. 9 : 4) en recarius (Knorr 1912, pl. XXV : 6; Mary 1966, pl. 28 : 5; Oswald 1936-37, 1042; Balsan & Vernhet 1971, afb. 9 : 9). - Domitianus.
- 68 (83GRO159) Versiering in metopen ingedeeld; Pan (Knorr 1905, pl. XI : 1; Mary 1966, pl. 28 : 7; Oswald 1936-37, 714). - Domitianus-Traianus.
- 69 (83GRO546) Versiering in metopen ingedeeld; erotische scene (Oswald 1936-37, A; Knorr 1919, pl. 16 : 4-5; Knorr 1912, pl. XXVII : 1). - Domitianus-Traianus.
- 70 (83GRO61) Slecht ingestempelde eierlijst en versiering, die ingedeeld is in metopen; pijlvormig blad (Knorr 1912, pl. XXIII : 9) en hert n.l. (Oswald 1936-37, 1755; Walke 1964, pl. 36 : 14). - Domitianus-Traianus.
- 71 (83GRO398) Versiering in metopen ingedeeld; n.l. gedraaid konijn (Oswald 1936-37, 2114; Knorr 1912, pl. XVII : 10; Knorr 1905, pl. XI : 6-7). - Domitianus-Traianus.

2 Centraal-Gallië

a Type Dragendorff 37

- 72 (83GRO198) Eierlijst: kern met een omlopende staaf en aanleunende tussenstaaf, eindigend op een rozet (Stanfield & Simpson 1968, afb. 3). De versiering is ingedeeld in zones. Bovenzone: festoen (ibid., pl. 3 : 31) met een vogel (ibid., pl. 4 : 36; Oswald 1936-37, 2197) en motief (Stanfield & Simpson 1968, afb. 2 : 2 en 3 : 3); een dubbel blad (ibid., afb. 3) met een ruitvormig motief (ibid., afb. 3 : 7). Dezelfde stijl als Stanfield & Simpson 1968, pl. 3 : 27 en 31 en pl. 4 : 33-34. - Pottenbakker X2 - 100-120.
- 73 (83GRO19) Versiering in metopen ingedeeld; deel van een staande Minerva (Vanderhoeven 1977, pl. XII : 155; Stanfield & Simpson 1968, pl. 79 : 11). - 2de kwart van de IIde eeuw.
- 74 (83GRO364) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en rechts aanleunende tussenstaaf, eindigend op een sterretje. Versiering ingedeeld in metopen: St.-Andreaskruis met driedelig blad (Vanderhoeven 1977, pl. XII : 155-156; Stanfield & Simpson 1968, afb. 21 : 2; Vanderhoeven 1974, pl. 2 : 14) en rozet (Stanfield & Simpson 1968, afb. 21 : 11). Zelfde versiering als Stanfield & Simpson 1968, pl. 81 : 32. - Stijl van ACAVNISSA - 2de kwart van de IIde eeuw.
- 75 (83GRO67) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en links aanleunende tussenstaaf, eindigend op een sterretje. Versiering in metopen ingedeeld; groot medaillon (Stanfield & Simpson 1968, afb. 24 : 6 en pl. 91 : 7 en 9). - Stijl van DOCILIS of DOCCALIS - 130-150.
- 76 (83GRO241) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en rechts aanleunende tussenstaaf (Stanfield & Simpson 1968, afb. 47 : 3). Versiering in metopen ingedeeld: festoen (ibid., pl. 157 : 6) met motief (vgl. Simpson & Rogers 1969, afb. 4 : 31); krijger (Oswald 1936-37, 1059; Stanfield & Simpson 1968, pl. 160 : 41). - Stijl van CINNAMVS - 150-195.
- 77 (83GRO195) Versiering in metopen ingedeeld: staande Minerva (Vanderhoeven 1977, pl. 12 : 155; Stanfield & Simpson 1968, pl. 141 : 4) en blad (ibid., afb. 42 : 4). Vergelijk voor de versiering Terrisse 1968, pl. XXII : 5-21 en Stanfield & Simpson 1968, pl. 141 : 4. - Pottenbakker met de kleine S - 160-195.
- 78 (83GRO534) Versiering in metopen ingedeeld: vrouw (Stanfield & Simpson 1968, pl. 161 : 55), achtdelig rozetje (ibid., afb. 47 : 26 en pl. 157 : 12), mannetje n.r. (ibid., pl. 161 : 50; Oswald 1936-37, 688). Stijl van CINNAMMUS - 150-195.

5 Terra sigillata van Centraal-Gallië (S. 213).

79 (83GRO121) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en rechts aanleunende tussenstaaf, eindigend op een kwast (Simpson & Rogers 1969, fig. 1 : 1). – Van CINNAMVS, PVGNVS of SECVNDVS – 2de helft van de IIde eeuw.

80 (83GRO127) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en links aanleunende tussenstaaf, eindigend op een knop. – IIde eeuw.

81 (83GRO180) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en rechts aanleunende tussenstaaf, eindigend op een kwast. – IIde eeuw.

b Type Dragendorff 30

82 (83GRO107) Eierlijst: kern met een omlopende staaf en links aanleunende tussenstaaf, eindigend op een knop. Versiering in metopen ingedeeld: Apollo (Oswald 1936-37, 92), Hercules (ibid., 783) en Caryatide (ibid., 1199). Vgl. de versiering met Hartley 1972, afb. 97 : 121. – Midden IIde eeuw.

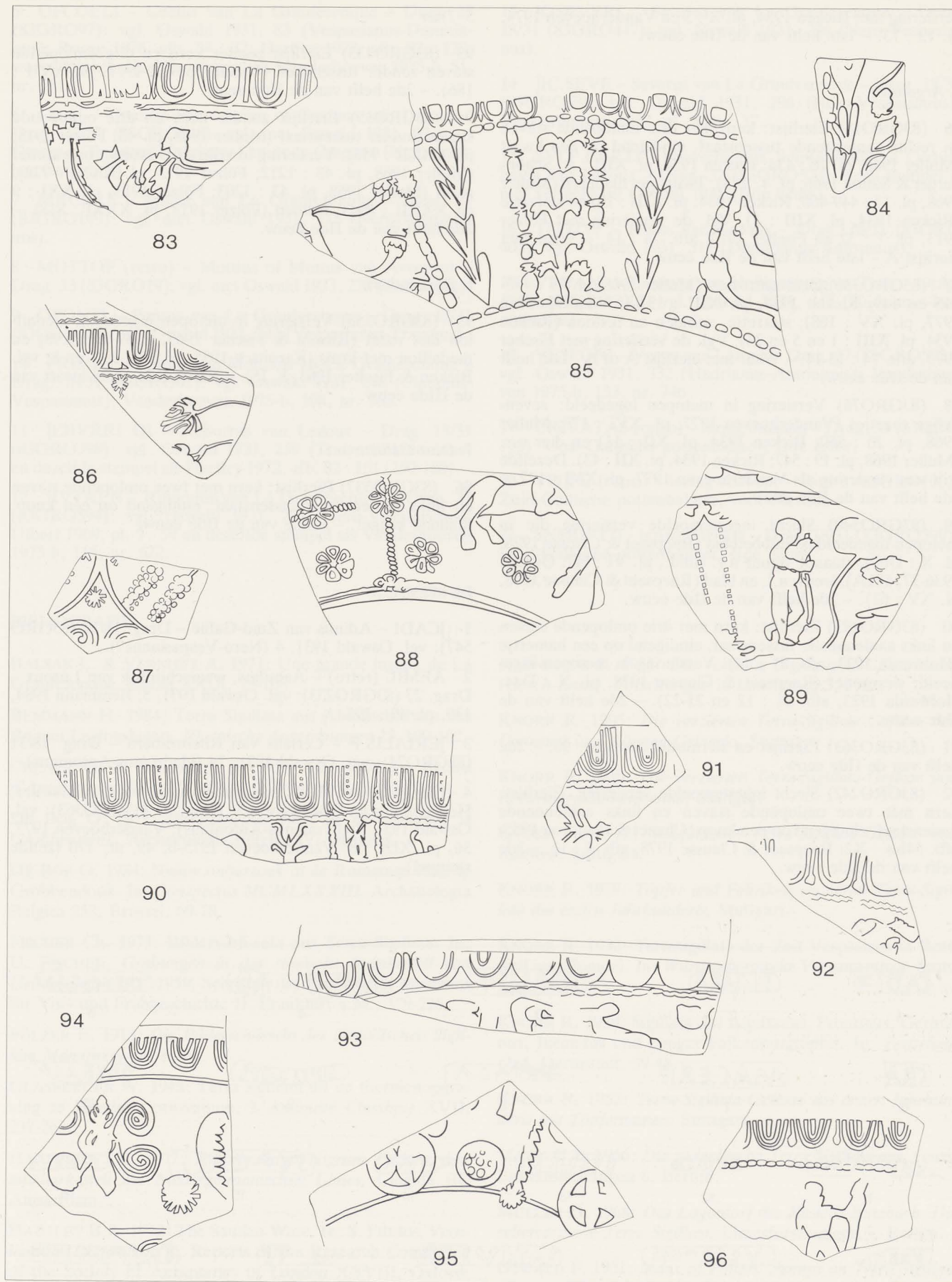
(Al de volgende fragmenten behoren tot het type Dragendorff 37).

3 La Madeleine

83 (83GRO363) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en links aanleunende tussenstaaf. Festoen met zeedier (Oswald 1936-37, 23A; Ricken 1934, pl. VIII : 15). – 1ste helft van de IIde eeuw.

84 (83GRO307) Bloemenmotief (Fölzer 1913, pl. XXXI : 718; Thoen 1967, afb. 4 : 17) en fries van driedelige bladeren (Muller 1968, pl. 14 : 365). – 1ste helft van de IIde eeuw.

85 (83GRO364 en 476) Eierlijst: kern met een omlopende staaf, als tussenstaaf fungeert een ruitje. Versiering in metopen ingedeeld door astragalen (Muller 1968, pl. 14 : 364-366; Ricken 1934, pl. VII : 5); dubbelblad (Muller 1968, pl. 14 : 366; Ricken 1934, pl. VII : 15-16) en driedelig blad (Muller 1968, pl. 14 : 365; Ricken 1934, pl. VII : 14). Men vgl. de

6 Terra sigillata van La Madeleine (83-85), Argonnen (86-92), Trier (93-94), Rheinzabern (95) en Oost-Gallië (96) (S. 2/3).

versiering met Ricken 1934, pl. X : 5 en Vanderhoeven 1974, pl. 12 : 73. – 1ste helft van de IIde eeuw.

4 Argonnen

86 (83GRO15) Eierlijst: kern met drie omlopende staven en rechts aanleunende tussenstaaf, eindigend op een kwast (Muller 1968, pl. 16 : 434; Ricken 1934, pl. XIII : A; Schönberger & Simon 1966, pl. 4 : 173). Twijg met bladeren (Muller 1968, pl. 17 : 449-450; Ricken 1934, pl. XIII : 10) en sterretje (Ricken 1934, pl. XIII : 1). Vgl. de versiering met Fölzer 1913, pl. 7 : 32 en Fischer 1973, afb. 74 : 14. – Waar met eierlijst A - 1ste helft van de IIde eeuw.

87 (83GRO336) Druiventrossen (Muller 1968, pl. 17 : 443-445 en 449; Ricken 1934, pl. XIII : 13-14; Vanderhoeven 1977, pl. XV : 168); sterretje, spiralen en festoen (Ricken 1934, pl. XIII : 1 en 5 en 23). Vgl. de versiering met Fischer 1973, afb. 74 : 13-14. – Waar met eierlijst A of B - 1ste helft van de IIde eeuw.

88 (83GRO76) Versiering in metopen ingedeeld: zevendelige rozetjes (Vanderhoeven 1977, pl. XVI : 177; Muller 1968, pl. 20 : 560; Ricken 1934, pl. XII : 11) en dier n.r. (Muller 1968, pl. 19 : 547; Ricken 1934, pl. XII : 43). Dezelfde stijl van versiering als Vanderhoeven 1977, pl. XVI : 177. – 2de helft van de IIde eeuw.

89 (83GRO540) Slecht ingestempelde versiering die in metopen ingedeeld is: dubbelblad (Raepsaet & Clausse 1978, pl. X : D60), staande figuur n.r. (ibid., pl. VI : H7; Oswald 1936-37, 581A), leeuw n.l. en blad (Raepsaet & Clausse 1978, pl. XV : 61). – 2de helft van de IIde eeuw.

90 (83GRO193) Eierlijst: kern met drie omlopende staven en links aanleunende tussenstaaf, eindigend op een hamertje (Holwerda 1923, afb. 81 : 14). Versiering in metopen ingedeeld: siermotief (Raepsaet & Clausse 1978, pl. X : D44; Holwerda 1923, afb. 81 : 12 en 21-22). – 2de helft van de IIde eeuw.

91 (83GRO363) Eierlijst en siermotief zoals nr. 90. – 2de helft van de IIde eeuw.

92 (83GRO242) Slecht ingestempelde versiering. Eierlijst: kern met twee omlopende staven en links aanleunende tussenstaaf, eindigend op een knop (Chenet & Gaudron 1955, afb. 54bis : X2; Raepsaet & Clausse 1978, afb. 9 : 11. – 2de helft van de IIde eeuw.

5 Trier

93 (83GRO433) Eierlijst zonder kern en drie omlopende staven zonder tussenstaaf (Vanderhoeven 1977, pl. XVII : 186). – 2de helft van de IIde eeuw.

94 (83GRO35) Eierlijst zonder kern en drie omlopende staven zonder tussenstaaf (Muller 1968, pl. 43; Fölzer 1913, pl. XXXII : 956). Versiering in vrije stijl: kruisvormig motief (Muller 1968, pl. 43 : 1212; Fölzer 1913, pl. XXXI : 722), rozet (Muller 1968, pl. 43 : 1203; Fölzer 1913, pl. XXI : 9 en XXXII : 891), festoen (Fölzer 1913, pl. XXXI : 818). – 2de helft van de IIde eeuw.

6 Rheinzabern

95 (83GRO358) Versiering in metopen ingedeeld: medailon met rozet (Ricken & Fischer 1963, K.39 en O.98) en medaillon met kruis (Karnitsch 1955, pl. 68 : 2, 5 en 8; vgl. Ricken & Fischer 1963, K.15). – Einde IIde - 1ste kwart van de IIIde eeuw.

7 Oost-Gallië

96 (83GRO537) Eierlijst: kern met twee omlopende staven en links aanleunende tussenstaaf, eindigend op een knop. Staande krijger. – Einde van de IIde eeuw.

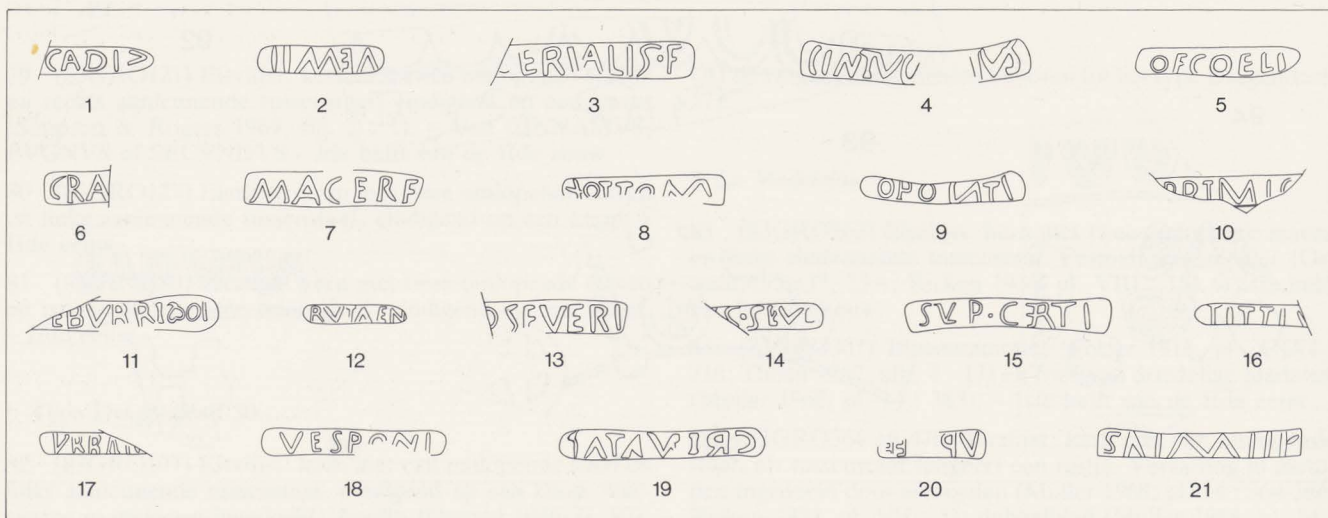
DE STEPELS

1]CADI – Adinus van Zuid-Gallië – Drag. 18/31 (83GRO 547): vgl. Oswald 1931, 4 (Nero-Vespasianus?).

2 AEMIL (retro) – Aemilius, waarschijnlijk van Lezoux – Drag. 27 (83GRO233): vgl. Oswald 1931, 5; Bemmman 1984, 139, pl. 49 : 292.

3]ERIALIS.F – Cerialis van Rheinzabern – Drag. 18/31 (83GRO74): vgl. Oswald 1931, 74 (Hadrianus-Antoninus).

4 CINTVGNATVS – Cintugnatus van Lavoye, Ittenweiler, Heiligenberg en Rheinzabern – Drag. 31 (83GRO363): vgl. Oswald 1931, 78 (Traianus-Antoninus); Vanderhoeven 1977, 36, pl. XIX : 8; Vanderhoeven 1975-b, 49, nr. 170 (zelfde stempel).

7 De stempels op onversierde terra sigillata (S. 1/3).

- 5 OFCOELI – Coelus van La Graufesenque – Drag. 27 (83GRO97): vgl. Oswald 1931, 83 (Vespasianus-Domitianus); Rogge 1976, afb. 54 : 37; Hartley 1972, afb. 82 : 137; waarschijnlijk dezelfde stempel als Vanderhoeven 1975-b, 51, nr. 181.
- 6 CRA[– Cracissa van Lezoux of Cracuna van Lezoux – Drag. 18/31 (83GRO548): vgl. met Oswald 1931, 93 voor Cracissa (Traianus-Hadrianus) en voor Cracuna (Hadrianus-laet antonijns).
- 7 MACERF – Macer van La Graufesenque – Drag. 27 (83GRO149): vgl. met Oswald 1931, 175 (Nero-Vespasianus).
- 8 MOTTOF (retro) – Mottius of Mottus van Avocourt – Drag. 33 (83GRO19): vgl. met Oswald 1931, 212 (Antonijns).
- 9 OPONTI – Pontus van La Graufesenque – Drag. 18/31 (83GRO161): vgl. Oswald 1931, 243 (Vespasianus-Traianus).
- 10 PRIMIO – Primus van Montans en La Graufesenque – Drag. 18/31 (83GRO61): vgl. Oswald 1931, 248 (Claudius-Vespasianus); Vanderhoeven 1975-b, 108, nr. 566.
- 11 JEBVRRIOI – Reburus van Lezoux – Drag. 18/31 (83GRO398): vgl. Oswald 1931, 259 (Traianus-Antoninus) en dezelfde stempel als Hartley 1972, afb. 82 : 151 (150-180).
- 12 RVTAEN – Rutenus van La Graufesenque – Drag. 27 (83GRO594): vgl. Oswald 1931, 271 (Nero-Vespasianus); Ulbert 1969, pl. 9 : 59 en dezelfde stempel als Vanderhoeven 1975-b, 115, nr. 622.
- 13 JOSEVERI – Severus van La Graufesenque – Drag. 18/31 (83GRO447): vgl. Oswald 1931, 296 (Nero-Vespasianus).
- 14 JIC.SEVE – Severus van La Graufesenque – Drag. 18/31 (83GRO63): vgl. Oswald 1931, 296 (Nero-Vespasianus); Vanderhoeven 1977, pl. XIX : 37.
- 15 SVLP.CERTI – waarschijnlijk Sulp(icianus) en Certus, beide van Lezoux – Drag. 33 (83GRO523): deze stempel is niet vermeld bij Oswald 1931 (IIde eeuw).
- 16 TITTIV[– Tittius van Lezoux – Drag. 18/31 (83GRO402): vgl. Oswald 1931, 317 (Domitianus-Antoninus).
- 17 VRBAN[– Urbanus van Heiligenberg en Trier – Drag. 18/31 (83GRO320): vgl. Oswald 1931, 345 (Hadrianus-laet antonijns).
- 18 VESPONI – Vespo van Lezoux – Drag. 27 (83GRO592): vgl. Oswald 1931, 332 (Hadrianus-Antoninus); Vanderhoeven 1975-b, 133, nr. 746.
- 19 CRIVATAS (retro) – lezing onzeker – Drag. 33 (83GRO195): Oost-Gallische pottenbakker, IIde eeuw.
- 20 VP[FE (retro) – lezing onzeker – Ritt. 8 (83GRO100): Zuid-Gallische pottenbakker, voor-Flavisch.
- 21 SNMIIF (?) – lezing onzeker – Drag. 18/31 (83GRO399): Oost-Gallische pottenbakker, IIde eeuw.

BIBLIOGRAFIE

- BALSAN L. & VERNHET A. 1971: Une grande lagène de La Graufesenque, *Gallia* XXIX, 73-108.
- BEMMANN H. 1984: Terra Sigillata aus Abfallschichten des Bonner Legionslagers, *Rheinische Ausgrabungen* 23, 109-162.
- CHENET G. & GAUDRON G. 1955: *La céramique sigillée d'Argonne des IIe et IIIe siècles*, VIe suppl. à Gallia, Paris.
- DE BOE G. 1977: *De Romeinse vicus op de Steenberg te Grobbendonk*, *Archaeologia Belgica* 197, Brussel.
- DE BOE G. 1984: Nieuw onderzoek in de Romeinse vicus te Grobbendonk. In: *Conspectus MCMLXXXIII*, *Archaeologia Belgica* 258, Brussel, 69-78.
- FISCHER Ch. 1973: Bilderschüsseln aus Terra Sigillata. In: U. FISCHER, *Grabungen in das römische Steinkastell von Hedderheim 1957-1959*, Schriften des Frankfurter Museums für Vor- und Frühgeschichte II, Frankfurt a.M., 179-225.
- FÖLZER E. 1913: *Die Bilderschüsseln der ostgallischen Sigillata Manufakturen*, Bonn.
- GLASBERGEN W. 1948: Terra sigillata uit de thermenopgraving te Heerlen-Coriovallum, *L'Antiquité Classique* XVII, 237-262.
- HAALBOS J.K. 1977: *Zwammerdam-Nigrum Pullum. Ein auxiliarkastell am Niedergermanischen Limes*, Cingula III, Amsterdam.
- HARTLEY B.R. 1972: The Samian Ware. In: S. FRERE, *Verulamium Excavations* 1, Reports of the Research Committee of the Society of Antiquaries of London XXVIII, Oxford, 216-262.
- HOLWERDA J.H. 1923: *Arentsburg, een Romeinsch militair vlotstation bij Voorburg*, Leiden.
- KARNITSCH P. 1955: *Die verzierte Sigillata von Lauriacum (Lorch-Enns)*, *Forschungen in Lauriacum* 3, Linz.
- KNORR R. 1905: *Die verzierten Terra-Sigillata-Gefäße von Cannstatt und Köngen-Grinario*, Stuttgart.
- KNORR R. 1910: *Die verzierten Terra-Sigillata-Gefäße von Rottenburg-Sumelocenna*, Stuttgart.
- KNORR R. 1912: *Südgallische Terra-Sigillata-Gefäße von Rottweil*, Stuttgart.
- KNORR R. 1919: *Töpfer und Fabriken verzierter Terra-Sigillata des ersten Jahrhunderts*, Stuttgart.
- KNORR R. 1932: Terrasigillata der Zeit Vespasians in Rottweil und Pompei. In: *Württembergische Vergangenheit*, Stuttgart, 29-46.
- KNORR R. 1938: Sigillata des Aquitanus, Frontinus, Germanus, Iucundus und einiger Falkenburgtöpfer. In: *Festschrift Oxé*, Darmstadt, 39-48.
- KNORR R. 1952: *Terra-Sigillata-Gefäße des ersten Jahrhunderts mit Töpfernamen*, Stuttgart.
- MARY G.T. 1966: *Die südgallische Terra Sigillata aus Neuss*, *Limesforschungen* 6, Berlin.
- MULLER G. 1968: *Das Lagerdorf des Kastells Butzbach. Die reliefverzierte Terra Sigillata*, *Limesforschungen* 5, Berlin.
- OSWALD F. 1931: *Index of Potters' Stamps on Terra Sigillata "Samian Ware"*, Margidunum.
- OSWALD F. 1936-37: *Index of Figure-Types on Terra Sigillata (Samian Ware)*, Liverpool.

- RAEPSAET M.T. en G. & CLAUSSE R. 1977-78: Terre sigillée décorée découverte à Vieux-Virton (Saint-Mard), *Le Pays Gaumais* XXXVIII-XXXIX, 25-105.
- RICKEN H. 1934: Die Bilderschüsseln der Kastelle Saalburg und Zugmantel, *Saalburg Jahrbuch* 8, 130-182.
- RICKEN H. & FISCHER Ch. 1963: *Die Bilderschüsseln der römischen Töpfer von Rheinzabern. Text*, Bonn.
- ROGGE M. 1976: Kataloog van de vondsten uit de gallo-romeinse nederzettingen van Zottegem-Velzeke, *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen* N.R. 2, 73-186.
- SIMPSON Gr. & ROGERS G. 1969: Cinnamus de Lezoux et quelques potiers contemporains, *Gallia* XXVII, 3-14.
- STANFIELD J.A. & SIMPSON Gr. 1968: *Central Gaulish Potters*, Londen.
- TERRISSE J.-R. 1968: *Les céramiques sigillées gallo-romaines des Martres-de-Veyres (Puy-de-Dôme)*, XIXe suppl. à Gallia, Paris.
- THOEN H. 1967: De terra sigillata van Grobbendonk, *Noordgouw* 7, 105-159.
- ULBERT G. 1969: *Das frühromische Kastell Rheingönheim*, Limesforschungen 9, Berlin.
- VANDERHOEVEN M. 1974: *Terra Sigillata aus Mittel- und Ostgallien: Die reliefverzierten Gefässe*, Funde aus Asciburgium 2, Duisburg-Rheinhausen.
- VANDERHOEVEN M. 1975-a: *Terra Sigillata aus Südgallien: Die reliefverzierten Gefässe I*, Funde aus Asciburgium 5, Duisburg.
- VANDERHOEVEN M. 1975-b: *De terra sigillata te Tongeren IV*, Tongeren.
- VANDERHOEVEN M. 1976: *Terra Sigillata aus Südgallien: Die reliefverzierten Gefässe II*, Funde aus Asciburgium 6, Duisburg.
- VANDERHOEVEN M. 1977: *De terra sigillata van Grobbendonk. Opgravingen 1971-1973*, Archaeologia Belgica 199, Brussel.
- VANDERHOEVEN M. 1978: *Terra Sigillata aus Südgallien: Die reliefverzierten Gefässe III*, Funde aus Asciburgium 7, Duisburg.
- VANDERHOEVEN M. 1981-a: La terre sigillée. In: R. BRULET, *Braives gallo-romain I. La zone centrale*, Louvain-la-Neuve, 121-139.
- VANDERHOEVEN M. 1981-b: *Terre sigillée de Matagne-la-Petite, Pommerœul et Saint-Mard*, Archaeologia Belgica 243, Bruxelles.
- WALKE N. 1964: Zum Forschungsstand der mittlerrömischen Strassensiedlung Abodiacum - Epfach-Dorf. In: J. WERNER, *Studien zu Abodiacum-Epfach*, 43-64.
- WALKE N. & I. 1965-66: Reliefsigillata von Gauting, 46.-47. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 77-132.